

DAVLAT BYUDJETI NAZORATINI RAQAMLASHTIRISH VA
JAMOATCHILIK ISHTIROKINI KENGAYTIRISH: MUAMMO VA
YECHIMLAR

Pulatov Otabek A'zamjon o'g'li

NamDU Yuridik fakulteti "Fuqarolik
va iqtisodiy protsessual huquqi"
kafedrası mudiri

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19877663>

Annotatsiya: Ushbu maqolada davlat byudjeti ustidan jamoatchilik nazoratini kuchaytirishda raqamli texnologiyalarning o'rnini tahlil qilinadi. Byudjet jarayonini shaffoflashtirish va fuqarolarning qaror qabul qilish jarayonidagi ishtirokini optimallashtirish uchun "Ochiq byudjet" platformalarini rivojlantirishning ilmiy-amaliy asoslari o'rganilgan. Tadqiqot doirasida fiskal devolyutsiya, "Principal-Agent" nazariyasi va xalqaro ilg'or tajribalar (IBP, OECD) tahlil qilinib, O'zbekiston sharoitida byudjet jarayonini raqamlashtirish bo'yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: byudjet shaffofligi, ishtirokchi byudjetlashtirish, raqamli transformatsiya, e-byudjet, fiskal devolyutsiya, jamoatchilik nazorati, Intelligent Budgeting.

Bugungi kunda davlat moliyasi boshqaruvi (PFM) global miqyosda jiddiy transformatsiya bosqichini boshdan kechirmoqda. Davlat byudjeti shunchaki iqtisodiy reja emas, balki jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ustuvorliklarini belgilovchi asosiy ijtimoiy shartnoma hisoblanadi. Fiskal devolyutsiya sharoitida resurslarni taqsimlashda mahalliy hamjamiyatlarning fikrini inobatga olish – byudjet samarasini oshirishning hal qiluvchi omilidir.

XXI asr global boshqaruv tizimida "raqamli hukumat" va "ochiq ma'lumotlar" (Open Data) tushunchalari davlat boshqaruvining yangi paradigmasini belgilab bermoqda. Davlat byudjeti — bu nafaqat soliq tushumlari va davlat xarajatlarini aks ettiruvchi moliyaviy-texnik hujjat, balki davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasini, jamiyatning ustuvor maqsadlarini va hokimiyatning xalq oldidagi mas'uliyatini o'zida mujassam etgan asosiy instrumentdir. Bugungi kunda boshqaruv tizimining markazsizlashuvi (fiskal devolyutsiya) jarayonlari kuchayib borayotgan bir paytda, mahalliy darajada qarorlar qabul qilishda fuqarolik jamiyati institutlarining ishtirokini ta'minlash — davlat boshqaruvi samaradorligini oshiruvchi hal qiluvchi omilga aylanmoqda.

Xalqaro miqyosda "byudjet shaffofligi" tushunchasi endilikda shunchaki ma'lumotlarning ochiqligi emas, balki byudjet jarayonining barcha bosqichlarida — rejalashtirish, qabul qilish, ijro etish va nazorat qilishda fuqarolarning

to'g'ridan-to'g'ri ishtirokini (Participatory Budgeting) anglatadi. Biroq, rivojlanayotgan mamlakatlar amaliyotida byudjet jarayonining "texnokratik yopiqligi" muammosi saqlanib qolmoqda. Davlat organlari tomonidan byudjetni taqsimlash jarayonida aholi bilan yetarlicha muloqot qilinmasligi, axborot assimetriyasi (davlat va fuqaro o'rtasidagi ma'lumotlar tafovuti) va byudjet tushumlarining maqsadli sarflanishi ustidan jamoatchilik nazoratining sustligi islohotlarning samaradorligiga to'siq bo'lmoqda.

Muammoning mohiyati. O'zbekistonda so'nggi yillarda byudjet tizimini demokratlashtirish, xususan, "Tashabbusli byudjet" loyihalari orqali aholining moliyaviy jarayonlarga jalb etilishi sezilarli yutuqlarni ko'rsatdi. Biroq, tahlillar shuni ko'rsatadiki, tizim hali ham "maslahatlashuv" bosqichidan "birgalikda boshqarish" (co-governance) bosqichiga to'liq o'tmagan. Asosiy muammolar qatoriga quyidagilar kiradi:

1. Tashkiliy mexanizmlarning yetishmasligi: Fuqarolar tomonidan kiritilgan takliflarning texnik baholash jarayonida "byurokratik filtrlar" dan o'tishi va bu jarayonning shaffof emasligi.
2. Qayta aloqa tizimining uzilishi: Loyiha rad etilganda uning sabablari fuqaroga tushunarli tilda yetkazilmasligi.
3. Monitoring muammolari: G'olib bo'lgan loyihalar ijrosining fuqarolar tomonidan real vaqt rejimida nazorat qilinishida texnik vositalarning cheklanganligi.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi — davlat byudjetini shakllantirish va ijro etish jarayonida fuqarolik jamiyati institutlarining ishtirokini raqamli texnologiyalar yordamida optimallashtirishning ilmiy-amaliy modelini ishlab chiqishdir. Ushbu maqsadga erishish uchun tadqiqot oldiga quyidagi vazifalar qo'yilgan:

- Davlat moliyasi boshqaruvi (PFM) tizimida "Principal-Agent" nazariyasi asosida axborot assimetriyasini qisqartirish mexanizmlarini tahlil qilish;
- Byudjet jarayonini raqamlashtirishning xalqaro ilg'or tajribalarini (OECD, IBP metodologiyalari) O'zbekiston sharoiti bilan qiyosiy tahlil qilish;
- "Ochiq byudjet" portali faoliyatini raqamli ekotizim (e-byudjet, g'aznachilik, tender tizimlari integratsiyasi) darajasiga ko'tarish bo'yicha takliflar ishlab chiqish.

Tadqiqotning metodologiyasi va ilmiy yangiligi. Maqola tizimli tahlil, qiyosiy huquqiy tahlil va sotsiologik kuzatuv usullariga tayangan holda yozilgan. Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda byudjet nazorati faqatgina "ovoz berish" jarayoni sifatida emas, balki butun bir "raqamli xizmatlar ekotizimi"

sifatida qaraladi. Bu yondashuv byudjet jarayonida sun'iy intellekt (AI) algoritmlaridan foydalanish, blokcheyn texnologiyalari orqali shaffoflikni ta'minlash va fuqarolarning "jamoat nazoratchisi" maqomini institutsionalizatsiya qilishni ko'zda tutadi.

Ishning strukturasi. Maqola kirish, to'rtta asosiy bob va xulosalar qismidan iborat. I bobda byudjet jarayonida ishtirokning nazariy asoslari; II bobda xalqaro tajriba tahlili; III bobda O'zbekistonda byudjet jarayonini optimallashtirishning aniq mexanizmlari (raqamli vositalar); IV bobda tizimdagi to'siqlar va ularni bartaraf etish yo'llari yoritilgan. Yakuniy qismda esa davlat boshqaruv organlari uchun aniq siyosiy va amaliy tavsiyalar keltirilgan.

Biroq, an'anaviy byudjet jarayonlarida axborot assimetriyasi (davlat va fuqaro o'rtasidagi ma'lumotlar tafovuti) ko'pincha samarasizlik va korrupsiya xavflarini keltirib chiqaradi. Ushbu muammoning yechimi – byudjet jarayonini raqamlashtirish va jamoatchilik ishtirokini "formal" darajadan "real" nazorat darajasiga olib chiqishdan iborat.

Byudjet jarayonida fuqarolik jamiyati ishtirokini tushunish uchun "Principal-Agent" (asosiy va agent) nazariyasiga murojaat qilish o'rinli. Unga ko'ra, fuqarolar (resurs manbai) va davlat organlari (resurs taqsimlovchi) o'rtasidagi axborot ochiqligini ta'minlash, agentning (davlat) asosiy (xalq) manfaatlariga zid harakat qilishini cheklaydi.

Byudjet jarayoni asosan to'rt bosqichdan iborat bo'lib, raqamlashtirish har birida muhim rol o'ynaydi:

1. Rejalashtirish: Fuqarolar ustuvorliklarni raqamli platformalar orqali belgilaydi.
2. Qabul qilish: Jamoatchilik muhokamalari va parlament eshituvlarining onlayn translyatsiyasi.
3. Ijro etish: Tenderlar va xaridlarda ochiqlik.
4. Audit va nazorat: Natijalarni real vaqt rejimida kuzatish.

Jahon amaliyotida ishtirokchi byudjetlashtirish (IB) tizimlari texnokratik-raqamli modelga o'tmoqda. Masalan, Janubiy Koreya tajribasi byudjet jarayonini qonuniy va raqamli institutsionalizatsiya qilish bo'yicha dunyoda yetakchi hisoblanadi.

OECD standartlariga ko'ra, shaffoflik ishtiroksiz — samarasiz, ishtirok esa shaffofliksiz — manipulyatsiyaga ochiqdir. Shuning uchun, ilg'or davlatlar "Open Government" (Ochiq hukumat) konsepsiyasi doirasida byudjet ma'lumotlarini mashinada o'qiladigan (machine-readable) formatda e'lon qilmoqda. Bu fuqarolarga va tahlilchilarga byudjetni avtomatik tahlil qilish imkonini beradi.

O'zbekistondagi "Ochiq byudjet" tizimi dastlabki bosqich vazifasini o'tab bo'ldi. Endilikda uni "Intelligent Budgeting" (Aqli byudjetlashtirish) darajasiga ko'tarish zarur.

Tavsiya etilayotgan raqamli optimallashtirish yo'llari:

1. Integratsiya va ekotizim: Portalni davlat xaridlari (e-xarid) va g'aznachilik tizimi bilan to'liq integratsiya qilish. Fuqaro nafaqat taklif berishi, balki o'sha taklif uchun ajratilgan pul qaysi pudratchiga o'tgani va qurilish qaysi bosqichdaligini (geolocation orqali) ko'rishi kerak.

2. AI (Sun'iy intellekt) algoritmlari: Takliflarni dastlabki saralashda AI dan foydalanish. Bir xil mazmundagi takliflarni avtomatik klasterlash va qonunchilikka zid bo'lganlarini ("filtrlar") aniqlash orqali inson omilini kamaytirish.

3. Feedback Loop: Taklif rad etilganda, tizim avtomatik ravishda qonuniy asosini ko'rsatib, "rad etish sababnomasi"ni yuborishi shart. Bu fuqarolar ishonchini saqlab qolishning asosiy omilidir.

Raqamlashtirish jarayonida uchraydigan asosiy to'siqlar:

- Texnik tengsizlik: Internet qamrovi past hududlarda aholining onlayn ishtirok eta olmasligi.

- Elita ta'siri: Mahalliy darajada nufuzli shaxslarning ovozlarni sun'iy oshirishi (manipulyatsiya).

- Institutsional qarshilik: Mahalliy hokimiyat organlarining "biz baribir yaxshiroq bilamiz" degan eskirgan qarashi.

Yechimlar: Biometrik identifikatsiyani (OneID) to'liq joriy etish, mustaqil jamoatchilik auditini qonuniylashtirish va hokimlar uchun byudjet ijrosi bo'yicha KPI tizimini joriy etish.

Davlat byudjeti ustidan nazoratni raqamlashtirish — bu shunchaki texnologik yangilanish emas, balki boshqaruv madaniyatini o'zgartirishdir. Raqamli platformalar fuqarolarga "ovoz beruvchi" emas, balki "qaror qabul qiluvchi" va "nazoratchi" maqomini berishi kerak. O'zbekiston byudjet tizimi kelajakda shaffof, raqamli va to'liq fuqarolar ishtirokiga asoslangan modelga o'tishi muqarrar. Bu esa, o'z navbatida, davlat resurslarining samarali taqsimlanishiga va xalqning davlatga bo'lgan ishonchining yanada ortishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. (2023). T.: "O'zbekiston".
2. O'zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksi. (2013).
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-5055-sonli qarori. (2021).

4. International Budget Partnership (IBP). (2022). The Open Budget Survey Global Report.
5. OECD. (2015). OECD Best Practices for Budget Transparency.
6. World Bank. (2020). Public Financial Management Reforms.
7. Stiglitz, J. E. (2000). Economics of the Public Sector. W. W. Norton & Company.
8. Smoke, P. (2015). Decentralization in Developing Countries. Routledge.
9. Faguet, J. P. (2014). Decentralization and Governance.
10. Open Government Partnership (OGP). (2023). Open Budgeting Commitments.